

об'єдненню людей на основі общих конструктивных созидательных интересов, патриотизма и чувства национальной гордости. И уже наработанный мировой опыт ЮНЕСКО может стать для Казахстана неоспоримым подспорьем.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Брешин А. А. Субкультура современной российской молодежи // Автореф. дисс. ... канд. соц. наук. – Москва, 2010. – 35 с.
2. Карпухин О. И. Молодежь России: особенности социализации и самоопределения // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 124–128.
3. Косарецкая С. В. О неформальных объединениях молодежи. – Москва : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2004. – 159 с.
4. Тесленко А. Н. Социализация молодежи в республике Казахстан: субкультурный подход [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://teslenko.kz/pages/y_culture.html. 26.10.2012.
5. Шепанская Т. Б. Система: тексты и традиции субкультуры. – Москва : ОГИ, 2004. – 286 с.
6. Тесленко А. Н. «Молодежная экспансия» в контексте социализации // Социальная политика и социология. – 2006. – № 3. – С. 155–163.
7. Тесленко А. Н. Культурная социализация молодежи в условиях транзитивного общества (на примере республики Казахстан) // Автореф. дисс. ... докт. соц. наук. – Саратов, 2009. – 38 с.
8. <http://www.prosportkz.kz>. 25.10.2012.

REFERENCES

1. Breshin, A. A. (2010). *Subkultura sovremennoi rossiiskoi molodezhi* [Subculture of modern Russian youth] (Dissertation Abstract, Moscow).
2. Karpukhin, O. I. (2000). *Molodezh Rossii: osobennosti sotsializatsii i samoopredeleniia* [Youth of Russia: Features of socialization and self-determination]. *Sotsiologicheskie Issledovaniia*, 3, 124-128.
3. Kosaretskaia, S. V. (2004). *O neformalnykh obedineniakh molodezhi* [About the non-formal youth associations]. Moscow: Gumanitarnyi izdatelskii tsentr VLADOS.
4. Teslenko, A. N. (n.d.). *Soctializatsiia molodezhi v respublike Kazakhstan: subkulturnyi podkhod* [Socialization of youth in the Republic of Kazakhstan: Subcultural approach]. Retrieved from http://teslenko.kz/pages/y_culture.html. 26.10.2012
5. Shepanskaia, T. B. (2004). *Sistema: teksty i traditsii subkultury* [System: Texts and traditions of subculture]. Moscow: OGI.
6. Teslenko, A. N. (2006). «*Molodezhnaia ekspansiiia*» v kontekste sotsializatsii [“Youth expansion” in the context of socialization]. *Sotsialnaia Politika i Sotsiologiya*, 3, 155-163
7. Teslenko, A. N. (2009). *Kulturnaia sotsializatsiia molodezhi v usloviakh tranzitivnogo obshchestva (na primere respubliki Kazakhstan)* [Cultural socialization of youth in the conditions of transitive society (by the example of the Republic of Kazakhstan)]. (Dissertation Abstract, Saratov).
8. Retrieved from <http://www.prosportkz.kz>. 25.10.2012.

Статья поступила в редакцию 01.11.2016 г.

УДК 371.315.6:[78:159.953.4]:372.878

Локарева Галина Василівна,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри акторської майстерності, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету, м. Запоріжжя

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МУЗИКОТЕРАПІЇ В ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

У статті розглянуто проблеми розробленості та сутності феномену «музикотерапія» як технології (методу) соціально-педагогічного, психологічного, психосоматичного впливу на людину (дитину). Автором представлено механізм функціонування музикотерапії в загальноосвітніх школах та можливості її використання педагогами в умовах навчально-виховного процесу. У вирішенні психолого-педагогічних, соціально-педагогічних, психосоматичних завдань автор виокремлює індивідуальну та групову форми роботи з учнями, які реалізуються через активну, рецептивну (пасивну) й комбіновану музикотерапію.

Ключові слова: музика, музикотерапія, загальноосвітні заклади, технологія.

Сьогодні насичене багатьма новітніми науковими і творчими знахідками в усіх галузях життєдіяльності людини. Екстраполяція технологій, форм і методів саме в освітньому просторі набула особливої актуальності. У педагогічній діяльності застосовуються надбання філософії (етики, естетики), психології, медицини, мистецтва (усіх його різновидів). Формування та розвиток майбутнього громадянина як гармонійної особистості, духовно й фізично здорової, морально вихованої, естетично спрямованої, – нагальна потреба сучасного суспільства. У реалізації цієї потреби мистецтво як інструмент впливу на особистість і дорослої людини, і дитини має великі можливості, адже кожний твір мистецтва є багатоконпонентною інфор-

маційною художньо-естетичною системою, що містить різні типи інформації, а саме: пізнавальну, інтелектуальну, естетичну, художню, емоційну, психологічну, морально-етичну, психоенергетичну, особистісно-авторську, прагматичну [4]. Використання кожного типу інформації реалізує освітні, виховні та розвивальні функції педагогічної діяльності.

Музичне мистецтво має великий психоенергетичний потенціал, який дозволяє використовувати його не тільки у виховному сенсі, а й застосовувати як педагогічно-терапевтичний інструмент. Музика в освітніх закладах, супроводжуючи дитину в навчальному та виховному процесах, є засобом формування свідомості, чуттєво-емоційної сфери, естетичного ставлення до навколишнього світу, розв'язання творчого потен-

ціалу особистості. Існує й інше призначення музичного мистецтва у процесі формування та розвитку дитини – реалізація психолого-терапевтичної, педагогічно-терапевтичної та соціально-терапевтичної функцій завдяки інформаційним можливостям музики. Отже, проблема застосування музикотерапії в освітніх закладах нашої країни є своєчасною, а тому актуальною.

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема використання музикотерапії в процесах формування й становлення особистості, її морального та фізичного здоров'я всебічно досліджується різними вченими в системі механізмів впливу звуків на фізичне тіло, організм і тонке енергетичне тіло людини. В основі цієї системи лежить вивчення звука, його фізичних властивостей, впливу на клітини організму людини [2]. Д. Голдмен – американський музикант, викладач, музикотерапевт – вивчає обертонову структуру звуків співи та особливості цього специфічного мистецтва, що здавна використовувалося в містичних традиціях для лікування та самовдосконалення. Обертоновий спів – це вміння виконавця завдяки голосовому апарату озвучувати два й більше тонів одночасно. Вивчення такої техніки та використання її як музикотерапевтичного засобу передовсім впливає на гармонізацію духовних і фізичних сфер особистості, її психічного та соматичного стану.

Звуки, організовані в певну звуковисотну систему, складають музичну думку, яка й передається музичним твором. Перцепція цих звуків як художньо-естетичної інформації вимагає культури сприйняття музичного мистецтва. Саме в такому контексті представлено дослідження В. Рєви – білоруського вченого, музиканта, педагога – у монографії «Культура педагогального сприйняття школярів: механізми становлення». Сприйняття музики розглядається як предмет синергетичного дослідження, а педагогічними умовами формування культури музичного сприйняття автор вважає диференціацію індивідуальних стратегій естетичного сприйняття музики, оточення музичного сприйняття художнім контекстом, інтонаційне занурювання в художній світ музичних

творів [7]. Така позиція дає підґрунтя для формування в реципієнта усвідомленого й водночас мотивованого налаштування на сприйняття музичного твору, що підсилює психотерапевтичний ефект застосування музики для вирішення вищезазначених завдань.

Російський музикант, учений, педагог В. Петрушин працює в такому науковому напрямі, як музична психотерапія. Ним досліджено та представлено в роботах «Музична психологія», «Музична психотерапія» основний зміст сучасної музичної психотерапії, обґрунтовано її теоретичні принципи, представлено практичні заняття, що сприяють нормалізації психічного життя людини. Великого значення автор надає музично-психологічним формулам подолання стресових ситуацій, музично-філософському тренінгу, спрямованому на формування особистості [6]. У результаті теоретичних пошуків і практичних напрацювань у загальноосвітніх школах та психіатричних лікарнях за унікальною авторською методикою народилася концепція музично-раціональної психотерапії.

Дослідження взаємодії музики та психіки людини розкривається українськими авторами (Б. Любан-Плоца, Г. Побережна, О. Белов) у праці «Музика і психіка» через вивчення історії виникнення та розвитку музики, її зв'язку з нейрофізіологічними процесами в організмі людини, що дозволяє використовувати музику як дієвий засіб для лікування душі й тіла людини. У роботі акцентується увага на тому, що музика може приносити не тільки задоволення та заспокоєння, сприяти розвиткові й лікуванню людини, а й руйнувати її, може стати певним психотропним наркотиком. Це положення дуже важливо враховувати в роботі з молоддю, особливо з підлітками. Через різноманітність зв'язків між музикою та реакціями людини на її сприйняття автори досліджують світ музичного феномену, який розкриває первинні комунікативні потреби людини та зв'язок із психічними процесами, терапевтичним впливом музичних форм різних часів та культур [5].

Продовження думки про те, що музика є засобом спілкування, знаходимо в роботі українського психолога О. Ро-

щина «Основи музикотерапії і геніальності». Музика як засіб спілкування всіх елементів природи дає можливість досягти гармонії з природою, гармонії тіла й духу, розвинути геніальність у собі. Вплив музики на енергетичні центри в тілі людини забезпечує гармонізацію якостей, що регулюють її психічний стан та фізичне здоров'я [8].

Музикотерапія як різновид арттерапії входить у систему естетотерапії та займає в ній важливе місце. Саме з такої позиції розглядає музикотерапію українська вчена-педагог О. Федій. Досліджуючи питання естетотерапії, вона підкреслює важливість комплексного застосування всіх позначених нею компонентів естетотерапевтичної системи взагалі й музикотерапії зокрема [9]. Вирішення цієї проблеми дослідниця бачить через професійну підготовку вчителів до використання всіх засобів естетотерапії, а тому й музикотерапії безпосередньо. Професійне володіння означеною технологією (методикою) має, на наш погляд, дуже важливе значення, оскільки в Україні сьогодні ще відсутній такий напрям фахової підготовки. Отже, питання, яке піднімає науковець, є важливим для вирішення проблеми використання різних новітніх технологій у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, а відповідно – й підготовленості та компетентності фахівців, які обирають музикотерапію як професійний інструмент вирішення психолого-педагогічних та соціально-педагогічних проблем у формуванні й розвитку молоді в умовах загальноосвітнього закладу.

Узагальнена ілюстрація висвітлення в наукових працях проблеми використання музикотерапії в процесах формування й становлення особистості представлена на рис. 1.

Попри те, що це далеко не повне представлення науково-методичної розробленості проблеми в публікаціях, де приділено увагу музикотерапії, можна простежити особливу зацікавленість нею науковців різних галузей знань і, відповідно, її розгляд із багатьох точок зору. У зв'язку з цим **мета статті** – розглянути сутність феномену «музикотерапія» як технології (методу) соціально-педагогічного, психологічно-

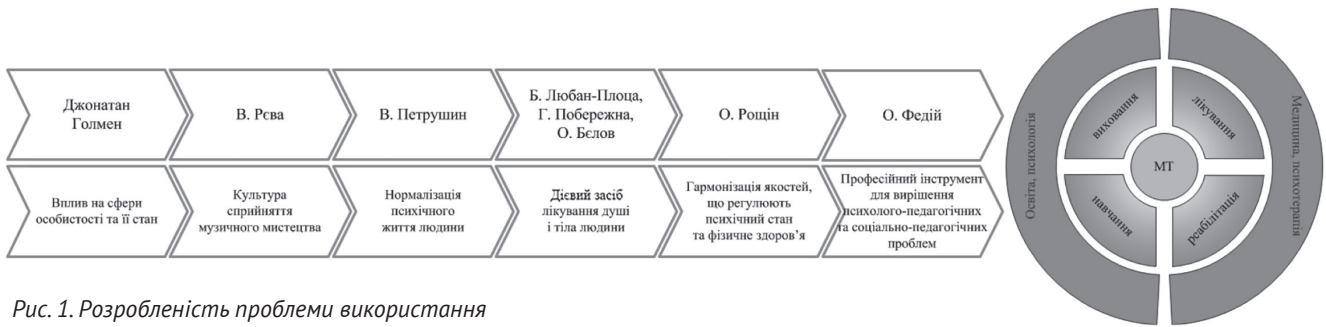

Рис. 1. Розробленість проблеми використання музикотерапії в процесах формування й становлення особистості

го, психосоматичного впливу на людину (дитину), розкрити її можливості в роботі педагога в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу через власні позиції автора стосовно проблеми.

Аналіз сутності феномену «музикотерапія» почнемо з тлумачення цього поняття. Музика функціонує в цьому феномені як медіум, завдяки якому вирішуються певні проблеми людини. Терapia розглядається відповідно до етимології слова, яка й визначає функціональне навантаження цього терміна. «Терапія» в перекладі з грецької *therapeia* – турбота, догляд, лікування. Ця послідовність і визначає функціональне призначення музикотерапії в соціально-педагогічній та психолого-педагогічній роботі фахівця.

Музична терапія – це насамперед цілеспрямоване, контрольоване використання музики в процесах лікування, реабілітації, освіти й виховання дітей і дорослих.

Музикотерапія як технологія (метод), застосовує музику як засіб розвитку, самореалізації та самовдосконалення особистості, корекції емоційних порушень, подолання страхів, рухових і мовленнєвих розладів, відхилень у поведінці, комунікативних ускладнень, а також лікування різних соматичних і психосоматичних захворювань. Водночас треба пам'ятати, що не всякий процес слухання музики та гра на будь-якому інструменті є музикотерапією. Проте спілкування з музичним твором і занурення в емоційно-чуттєвий світ естетично організованих звуків, наповнених ідейно-художнім змістом, безперечно, позитивно впливає на особистість.

Основні положення, що визначають ефективність самого процесу музикотерапії та її результату закладено у двох принципах:

- принцип очищення (зняття) від будь-якого негативного стану (душі чи тіла);

- принцип заміщення (заповнення) позитивним: емоціями, ставленням, відчуттями, станом.

Змістове навантаження цих принципів впливає на визначення основної мети та конкретизує завдання.

Головна **мета музикотерапії** – зняти травматичні переживання, які несуть дискомфорт, пригніченість, незадоволеність будь-чим, що заважає людині (дитині) жити радісно і з задоволенням виконувати життєві функції, та наповнити душевний стан відчуттями радості, бадьорості, задоволеності, енергії.

Завдання конкретизують мету відповідно до проблеми (психолого-педагогічної, соціально-педагогічної, соматичної).

Психолого-педагогічні завдання: розвиток і підтримка рухової активності; розвиток сенсомоторики; емоційне активування; комплексний лікувальний вплив на емоції, думки й самосвідомість людини; зміна ставлення хворого до себе, власної хвороби, стану й до навколишнього середовища тощо.

Соціально-педагогічні завдання: розвиток потенціалу особистості; формування схеми тіла; формування почуття удачі; побудова моделі поведінки; розвиток навичок міжособистісного спілкування; підвищення естетичних потреб; інтеграція індивіда в соціальні групи тощо.

Психосоматичні завдання: регуляція психовегетативних процесів; усунення хворобливих відхилень; нормалізація тиску; вплив на нейроендокринну функцію; вплив на рівень гормонів у крові; поліпшення мозкового кровообігу; зменшення патологічної симптоматики в процесі музикотерапевтичної реабілітації тощо.

Усі вищевказані завдання можуть бути реалізовані в роботі з дітьми та молоддю в загальноосвітніх закладах. Проте важливо пам'ятати (і про це вже йшлося), що вирішувати ці завдання має компетентний фахівець зі спеціальною підготовкою. У сучасній практиці багато викладачів музики вважають себе музикотерапевтами лише тому, що володіють музичним інструментом та вірою в безмежні можливості музики як мистецтва. На нашу думку, виходячи з реалій сьогодення, виконувати функції музикотерапевта, застосовуючи певні елементи методу музикотерапії в загальноосвітніх закладах різного рівня, можуть учителі музики, соціальні педагоги, практичні психологи лише за умови – підкреслюємо! – спеціальної підготовки. Не слід безапеляційно стверджувати, що вся без винятку музика може бути безпечною. Це не так, є дослідження, що підтверджують зворотне [4], [5].

Позитивними моментами музикотерапії є такі її властивості:

1. Відносна нешкідливість.
2. Легкість і простота застосування.
3. Можливість контролю перебігу процесу.
4. Зменшення необхідності використання медичних засобів.
5. Економія в часі.

У процесі музикотерапевтичних сесій під впливом музики та музичної імпровізації відбуваються психосоматичні зміни (регуляція) кров'яного тиску, частоти скорочень серцевого м'яза, ритму та глибини дихання, покращується кровообіг, усувається розумова та фізична втома, додається бадьорість, жвавість, поліпшується настрій, як результат – позбавлення від депресії.

У загальноосвітніх закладах музикотерапія як технологія (метод), що спрямована на вирішення терапевтичних завдань, може бути застосована, на наш погляд, тільки в *позаурочній роботі* з метою вирішення суто соціально-педагогічних, психолого-педагогічних та психосоматичних проблем дитини. На уроках вирішуються передовсім дидактичні завдання – освітні, розвивальні й виховні. Звісно, що музикотерапевтичні завдання теж можуть мати місце, але як похідні або ситуативні.

За своєю формою музикотерапія в загальноосвітньому закладі може бути індивідуальною або груповою (тренінгова форма роботи). Оптимальна кількість учасників групи 8–12 осіб. Обидві ці форми реалізуються через такі види музикотерапії, як **активна, рецептивна (пасивна) й комбінована**.

Активна музикотерапія – це терапевтично орієнтована активна музична діяльність, що проявляється через музичне фантазування, відтворення музики, імпровізацію за допомогою музичного інструмента, імпровізацію за допомогою голосу або комплексу імпровізацію.

Специфічною особливістю активної музикотерапії є те, що володіння будь-яким інструментом не обов'язкове, музика як продукт діяльності не є музичним твором і може не мати художньо-естетичної цінності. Музика є медіумом, завдяки якому відбуваються діагностика (педагогічна, соціально-педагогічна, психолого-педагогічна), корекція, сублімація, інтроспекція, емоційне збагачення та відкривається шлях до самовдосконалення, самореалізації. Гра на музичних інструментах (імпровізація) дає великі можливості виразити внутрішнє, іноді приховане від сторонніх, самопочуття, а також успішно представляти: різноманітні настрої, емоції,

відчуття (радість, веселощі, бадьорість, сум, ніжність, смуток, страх, самотність, тривоги, закоханість тощо); інтелектуальні та вольові якості (упевненість, рішучість, енергійність, стриманість, наполегливість, замисленість, інертність, легковажність, серйозність тощо); властивості, притаманні багатьом явищам дійсності (силу, легкість, тривалість, спрямованість, широту, напруженість, просторовість тощо); узагальнене розмаїття характеристик рухів (швидкі, помірковані, повільні, в'ялі, пружні, по-ривчасті, незграбні; ступінь м'язового напруження або розслаблення).

Завдяки музичним інструментам у процесі активної музикотерапії можна здійснювати різні форми передачі інформації, а також її зчитування (приймання), а саме: монолог як передача інформації однією дійовою особою (індивідуально-групова робота), діалог – як двосторонній обмін інформацією (робота в парах), передача інформації всіма учасниками тренінгу одночасно (групова робота). Вибір музичного інструмента дитиною дає цінну для фахівця інформацію про неї. Постійне надання переваги одному й тому ж музичному інструменту уможливорює складання соціально-психологічної характеристики особистості дитини.

Цінність цього виду музикотерапії (активної) полягає в можливості сприймати, описувати власний емоційний стан, рефлексувати без посередництва слів. Природність, щирість, емоційність дитини – ось те, що здатне «розкрити» її, не ставлячи перед нею завдання висловлювати думки та почуття словами, а тим самим не тиснути на неї, вимагати того, що їй не до вподоби.

Рецептивна музикотерапія – це процес емоційно-енергетичного впливу на особистість (дитини або дорослого) завдяки цілеспрямованому, терапевтично орієнтованому сприйняттю музичного твору. Цей вид музикотерапії, як і попередній, здійснюється в індивідуальній та груповій формі. Завдяки спільному прослуховуванню музичного твору відбувається музична комунікація, що складається з трьох етапів, а саме: передкомунікативний (психологічна установка, спрямованість уваги на моменти відповідно до

завдань музикотерапії), комунікативно-інтерактивний (безпосереднє прослуховування музичного твору та його вплив на свідомість, підсвідомість, емоційно-почуттєву сферу), посткомунікативний (Feedback – зворотній зв'язок як вербалізація отриманих вражень, відчуттів, почуттів). Комунікативно-інтерактивний етап супроводжується емоційно-енергетичним реагуванням на почутий матеріал, що спрямовано на досягнення катарсису (очищення від травматичних переживань). У процесі всіх трьох етапів відбувається психолого-педагогічна регуляція, яка знижує нервово-психічне напруження або активізує емоційний стан учасника тренінгу (дитини).

Комбінована музикотерапія – це системний вплив на психосоматику особистості комплексу стимулів, який містить методи (техніки, прийоми) будь-яких різновидів арттерапії, що інтегруються в технологію музикотерапії. Це може бути ізотерапія, казкотерапія, танцювальна терапія, драматерапія, вокалотерапія, пісочна терапія, рух під музику тощо. У той же час комбінована музикотерапія може містити і два основні види музикотерапії – активну й рецептивну.

Розглянуті елементи процесу використання музичного мистецтва та музичної діяльності як засобу впливу на особистість дитини у своїй сукупності та логічній послідовності складають механізм функціонування музикотерапії в загальноосвітньому закладі. Описаний механізм працює відповідно до запиту й соціальної потреби дитини з метою досягнення результату в процесі навчання (на уроках музики) для підвищення розвивальних та виховних показників та в позаурочній роботі через музикотерапевтичні тренінги для покращення соціально-педагогічних, психологічних та психосоматичних показників. Цей механізм можна представити в такий графічний спосіб (рис. 2).

Таким чином, музикотерапія може займати достойне місце в навчально-виховному процесі загальноосвітнього закладу й давати позитивні результати у формуванні та розвитку підростаючого покоління. У школі можуть використовуватися всі види му-

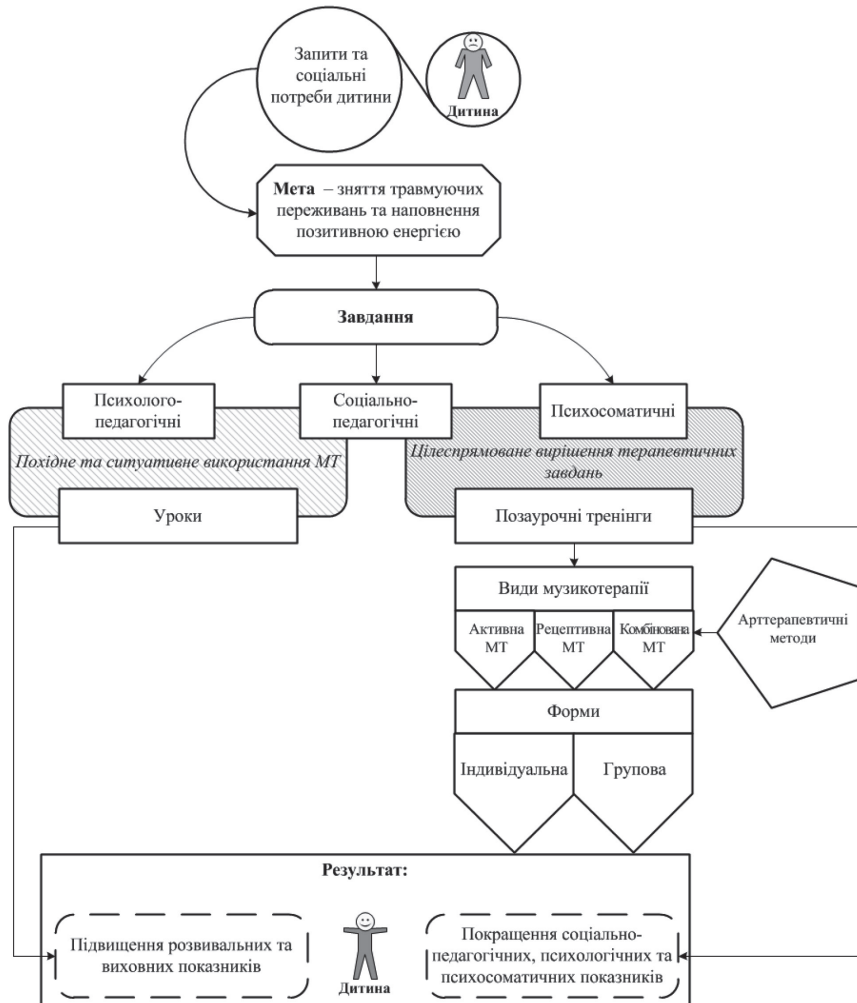

Рис. 2. Механізм функціонування МТ в загальноосвітньому закладі

зикотерапії в комплексі з іншими арттерапевтичними методами. Це та технологія (метод), яка не вимагає великих матеріальних витрат і коштів, а дає перспективу активного інтелектуального, емоційного становлення дитини, розвитку її творчого потенціалу і здібностей, позитивного ставлення до навколишньої дійсності, фізичного та морального здоров'я.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Блаво Р. Исцеление музыкой / Р. Блаво. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
2. Голдмен Д. Целительные звуки : пер. с

англ. / Д. Голдмен. – Москва : Издательский дом «София», 2003. – 223 с.

3. Декер-Фойгт Г.-Г. Введение в музыкотерапию / Г.-Г. Декер-Фойгт. – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.

4. Локарева Г. В. Художньо-естетична інформація як педагогічна проблема : монографія / Г. В. Локарева. – Запоріжжя : ЗДУ, 2001. – 254 с.

5. Любан-Плоцца Б., Побероежная Г., Белов О. Музыка и психика: Слушать душой / Б. Любан-Плоцца, Г. Побероежная, О. Белов. – Киев : АДЕФ Украина, 2002. – 198 с.

6. Петрушин В. И. Музыкальная психотерапия: Теория и практика : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. И. Петрушин.

– Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 176 с.

7. Рева В. П. Культура музыкального восприятия школьников: Механизмы становления : монография / В. П. Рева. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2005. – 204 с.

8. Рошин А. Основы музыкотерапии и гениальности / А. Рошин. – Харьков : Финарт, 2012. – 148 с.

9. Федій О. А. Естетотерапія : навч. посіб. / О. А. Федій. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Київ : Центр навчальної літератури, 2012. – 304 с.

REFERENCES

1. Blavo, R. (2003). *Istselenie muzykoi* [Healing through music]. St. Petersburg: Piter.
2. Goldmen, D. (2003). *Tselitelnye zvuki* [Healing Sound]. Moscow: Izdatelskii dom «Sofia».

3. Deker-Foigt G.-G. (2003). *Vvedenie v muzykoterapiiu* [Introduction into music therapy]. St. Petersburg: Piter.

4. Lokarjeva, H. V. (2001). *Khudozhno-estetychna informatsiia yak pedahohichna problema* [Art and aesthetic information as a pedagogical problem]. Zaporozhzhia: ZDU.

5. Liuban-Plotsa, B., Poberezhnaia G., & Belov, O. (2002). *Muzyka i psikhika: Slushat dushoi* [Music and psyche: Listen through soul]. Kyiv: «ADEF Ukraina».

6. Petrushin, V. I. (2000). *Muzykalnaia psikhoterapiia: Teoriia i praktika* [Music psychotherapy: Theory and practice.]. Moscow: Gumanit. izd. Tsentr VLADOS.

7. Reva, V. P. (2005). *Kultura muzykhnogo vospriiatia shkolnikov: Mekhanizmy stanovlenia* [Culture of musical perception of schoolchildren: Mechanisms of formation]. Mogilev: MGU im. A. A. Kuleshova.

8. Roshchin, A. (2012). *Osnovy muzykoterapii i genialnosti* [Foundations of music therapy and geniuses]. Kharkov: «Finart».

9. Fedii, O.A. (2012). *Estetoterapiia* [Aesthetic therapy] (2nd ed.). Kyiv: Vydavnytstvo «Tsentr uchbovoi literatury».

Стаття надійшла до редакції 14.10.2016 р.